

Arbeid, een kwetsbaar sociaal goed in de strijd tegen armoede

“In tegenstelling tot het beeld dat sommigen van de armen hebben, zijn de armen niet onproductief, maar zij hebben soms geen inkomen, geen werk, geen middelen en zijn vaak geïsoleerd. De activiteit waarover zij het eerst hebben als ze over zichzelf praten en aan hun toekomst denken, is werken. Maar hoewel ze soms al sinds hun jeugd jaren werken, zijn hun beroepservaringen vaak marginaal: kleine baantjes, klusjes, zwartwerk, onzeker werk. Als ze al een baan hebben, worden ze heel vaak geconfronteerd met werkonzekerheid, met hard en slecht betaald labeur. Als ze geen werk hebben, wordt hun bestaan echt een strijd om te overleven. Zij vragen in de eerste plaats werk, en geen vervangingsinkomen. Zij komen op voor het recht op arbeid, voor een baan met alles wat dat impliceert aan statuut, bezoldiging, maatschappelijk imago, individueel en collectief nut, om zo de menselijke waardigheid terug te vinden die in een beroepsactiviteit gestalte krijgt (Koning Boudewijnstichting, 1995).”

Eén van de kernopdrachten van het Steunpunt armoedebestrijding, opgericht in 1999 en ondergebracht in het Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding, is het organiseren van structureel overleg met mensen in armoede.³ Hiertoe betreft het verenigingen waarin deze mensen samenkomen bij zijn werkzaamheden. Om (ver)nieuwe(nde) kennis en inzichten te doen ontstaan, worden er overlegmomenten georganiseerd tussen deze verenigingen en andere belanghebbende actoren zoals organisaties die op het terrein actief zijn, wetenschappers, medewerkers van overheidsadministraties... Deze werkwijze komt tegemoet aan een van de cruciale aanbevelingen van het Algemeen Verslag over de Armoede. De opmaak van de tweejaarlijkse verslagen van het Steunpunt stoelt op dezelfde werkwijze.

Inleiding

Het voorliggende artikel inspireert zich op de werkzaamheden van de overleggroep ‘arbeid en tewerkstelling’ van het Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (in wat volgt: Steunpunt armoedebestrijding).¹ De bijdragen van deze overleggroep zijn opgenomen in de drie tot nog toe verschenen tweejaarlijkse verslagen van het Steunpunt en in de Debatopener in het kader van het maatschappelijk debat over 10 jaar Algemeen Verslag over de Armoede.²

De overleggroep ‘arbeid en tewerkstelling’ vergadert sinds 2000. De invalshoek vormt het recht op arbeid, de wijze waarop mensen in een bestaansonzekere positie betekenis geven aan dit recht en het zoeken naar voorwaarden en beleidsvoorstellen voor de concrete verwezenlijking ervan. De overleggroep kende een geleidelijke uitbreiding qua aantal en aard van de deelnemers. Tot vóór 2006 bestond de overleggroep uit de volgende types van deelnemers: verenigingen waar armen het woord nemen, vakbondsvertegenwoordigers, comités van werkzoekenden, verenigingen en werk-

geversorganisaties uit de sociale economie, vertegenwoordigers van gewestelijke arbeidsbemiddelingsdiensten en wetenschappelijk onderzoekers. Deze actoren maken ook deel uit van de recent opgerichte overleggroep socio-professionele inschakeling.⁴

In deze bijdrage zullen zeven facetten omtrent arbeid aan bod komen. De eerste vier paragrafen maken een analyse van de toenemende kwetsbaarheid aan de onderkant van de arbeidsmarkt en bevatten voorstellen om deze evolutie te doen keren. De vier tendensen die uitgebreid worden toegelicht zijn (1) de maatschappelijke onderwaardering van de overlevingsarbeid en onbetaalde arbeid, (2) de onderbelichting van de werkloosheid als maatschappelijk kwestie, (3) de toenemende activering van werklozen en (4) de groei van het aantal niet-kwaliteitsvolle jobs. In paragraaf vijf, zes en zeven worden de analyse en de voorstellen over de arbeidsmarkt in een breder kader over arbeid en economie geplaatst. De vijfde paragraaf beschrijft dit kader, dat uitgaat van meer welzijn voor werkenden en werklozen. Paragraaf zes overloopt twee pistes voor een meer sociale economie binnen het Belgische institutionele kader. We ronden het artikel af met een korte beschouwing over de verderzetting van het overleg tussen alle betrokken actoren.

De maatschappelijke waardering voor overlevingsarbeid en onbetaalde arbeid

Het feit dat heel wat mensen in armoede niet over een betaalde en juridisch erkende job beschikken,⁵ betekent niet dat ze geen arbeid verrichten. Ze presteren vaak onbetaalde en informele arbeid.⁶ Het gaat dan bijvoorbeeld om taken van huishoudelijke aard, zorgarbeid en vrijwilligerswerk. Niet zelden gaat het ook om 'arbeid om te overleven', om het hoofd te bieden aan de ellendige omstandigheden waar deze mensen mee geconfronteerd worden. De overlevingsarbeid kan daarbij gericht zijn op het eigen huishouden of ten dienste van vrienden en buurt staan. Deze types van arbeid en activiteiten vormen voor mensen in een bestaansonzekere situatie vaak nog de enige mogelijkheid om hun waardigheid terug te vinden en te participeren aan de samenleving. Velen onder hen zijn

evenwel van mening dat dit maatschappelijk gezien niet voldoende gewaardeerd wordt.⁷

Zowel bij de actoren op het terrein als de beleidsvoerders lijkt er een consensus te bestaan om een grotere maatschappelijke waardering toe te kennen aan deze vormen van arbeid. Sommige verenigingen situeren dit in het kader van de verwezenlijking van het recht op participatie.⁸ Er zijn de laatste jaren ook concrete stappen in die richting gezet. De buurt- en nabijheidsdiensten bijvoorbeeld hebben als doel een job en een begeleiding op maat te bieden voor mensen die het moeilijk hebben op de arbeidsmarkt.⁹ Tegelijk willen ze tegemoet komen aan lokale collectieve behoeften. De diensten kunnen heel divers zijn van aard (kinderopvang, klusjesdienst, organiseren van ontmoetingen, buurtrestaurant...). Vaak zijn ze niet of weinig winstgevend voor werkgevers op de reguliere arbeidsmarkt.

De maatschappelijke opwaardering verloopt in het geval van de buurt- en nabijheidsdiensten via het overhevelen van activiteiten uit het informele onbetaalde circuit naar de formele arbeidsmarkt. Deze overheveling wordt evenwel niet altijd positief beoordeeld. Dit geldt zeker wanneer reguliere ondernemingen de toelating wordt gegeven om deze activiteiten aan te bieden. Sommige deelnemers vrezen dat in het laatste geval er een jobcircuit zal ontstaan gekenmerkt door ongunstige arbeidsvoorwaarden. Dit zou volgens hen de achtergestelde arbeidsmarktpositie van de betrokkenen verhullen. Er zou dan namelijk een schijnbare insluiting op de arbeidsmarkt plaatsvinden, terwijl er in werkelijkheid een uitsluiting *op* de formele arbeidsmarkt zelf zou plaatsvinden. Anderen waarschuwen ervoor dat een niet-doordachte opname van informele activiteiten in de betaalde arbeidsmarkt de informele economie en het vrijwilligerswerk kan wegdrücken (zie ook punt 4.7 en 6.2).

In bepaalde gevallen bestaat de overlevingsarbeid uit 'zwarte' arbeid onder de vorm van bijdrage- of uitkeringsfraude. De deelnemers delen de mening dat sociale fraude de legitimiteit en de leefbaarheid van de sociale zekerheid ondermijnt. Ze wijzen er bovendien op dat zwartwerk een neerwaartse druk uitoefent op de arbeidsvoorwaarden in andere jobs. Maar ze vinden dat er ook rekening moet worden gehouden met de maatschappelijke oorzaken die de betrokken werknemers aanzet tot het

verrichten van zwartwerk, zoals bijvoorbeeld de te lage bedragen van de sociale uitkeringen en de lage lonen, de niet-toegang of moeilijke toegang tot de arbeidsmarkt en de sociale bescherming van personen van vreemde origine,¹⁰ het onvoldoende aanbod aan kwaliteitsvolle jobs, de opgelegde inactiviteit waartoe de sociale beschermingsstelsels aanzetten¹¹... Zoniet zal een intensievere strijd tegen zwartwerk tot nog meer bestaansonzekerheid voor deze werknemers leiden.

Wat het vrijwilligerswerk betreft, onderstrepen de verenigingen het belang van het niet opgelegde karakter ervan. Zonder vrije keus kan er volgens hen geen sprake zijn van vrijwilligerswerk. Ze signaleren evenwel dat er bij heel wat uitkeringsgerechtigden onduidelijkheid bestaat over wat wettelijk mag en niet mag en dat de administratieve procedures tot het verkrijgen van toestemming omslachtig zijn. Enkele deelnemers haalden voorbeelden aan van OCMW's of van gewestelijke arbeidsbemiddelingsdiensten die vrijwillige arbeid van uitkeringsrechthebbers ontmoedigen of sanctioneren. De wet van 3 juli 2005 betreffende de rechten van de vrijwilligers zou voor meer duidelijkheid en administratieve vereenvoudiging kunnen zorgen.¹² Werklozen en bruggepensioneerden zijn voortaan niet meer verplicht te wachten met het uitoefenen van vrijwilligerswerk totdat zij toestemming krijgen. Zij dienen wel beschikbaar te blijven voor de arbeidsmarkt. Ook mensen met een sociale bijstandsuitkering krijgen de mogelijkheid vrijwilligerswerk te doen met behoud van hun uitkeringen.

De werkloosheid als maatschappelijke kwestie

De maatschappelijke dimensie van de werkloosheid blijft onderbelicht

De structurele werkloosheid heeft nog niets aan belang ingeboet, luidde het tijdens het overleg. Veeleer dan zich te richten op de schommelingen in de beleidsstatistieken en op de onmiskenbare oververtegenwoordiging van bepaalde groepen personen in deze statistieken (jongeren, laaggeschoolden, langdurig werklozen, niet-EU-persoon...) werd er stilgestaan bij de oorzaken van dit probleem en de wijze waarop het arbeidsmarktbeleid het probeert te verhelpen. Volgens de deelne-

mers speelt vooral het optreden van de overheid en de reguliere werkgevers in het arbeidsmarkt- en het economisch beleid hier een grote rol.

De invloed van de Europese Unie...

Een cruciaal moment in de beleidsaanpak is volgens hen de invoering van de Europese werkgelegenheidsstrategie in 1997. De prioritaire doelstelling in de EU-lidstaten ligt van dan af niet langer op het verlagen van de werkloosheidsgraad maar wel op het verhogen van de activiteits- of werkzaamheidsgraad en op de arbeidsinzetbaarheid via werkervarings- en opleidingsprogramma's. De Lissabonstrategie neemt deze prioriteiten over bij de uitwerking van de gemeenschappelijke doelstellingen voor de strijd tegen armoede en sociale uitsluiting, die geconcretiseerd worden door de lidstaten in de Nationale Actieplannen voor Sociale Insluiting.

Het benadrukken van het verhogen van de activiteits- of van de werkzaamheidsgraad enerzijds dan wel van het verlagen van de werkloosheidsgraad anderzijds is allesbehalve een neutraal gegeven. Beide doelstellingen kunnen in dezelfde lijn liggen, maar ook in spanning staan met elkaar. Het verhogen van de activiteitsgraad kan als bedoeling hebben om personen die zich voorheen buiten de arbeidsmarkt bevinden (de zogenaamde "inactieven") aansluiting te laten vinden op de arbeidsmarkt. Een hogere activiteits- en werkzaamheidsgraad kan men bereiken door meer jobs aan te bieden aan de werkloze of de niet-actieve bevolking (meer kwantiteit van de arbeid). Hierbij wordt abstractie gemaakt van aspecten die te maken hebben met hetgeen we verder zullen aanduiden als de kwaliteit van de arbeid of van de jobs (jobstabiliteit, arbeidsduur die de levenskwaliteit respecteert, volwaardige arbeidsinhoud...¹³).

... en de invloed op de kwaliteit van de arbeid

Door in het beleid prioriteit te geven aan de kwantitatieve jobcreatie en niet in dezelfde mate aan het garanderen van kwaliteitsvolle arbeid, verhoogt volgens heel wat deelnemers de kans dat de structurele werkloosheid en de inactiviteit bij kwetsbare personen hoog blijft of afgewisseld wordt door korte jobs gekenmerkt door ongunstige arbeids-

voorwaarden. Op die manier wordt ervoor gezorgd dat er meer mensen zich aanbieden voor dezelfde job, iets wat de concurrentie onder de werknemers en werklozen verhoogt en de looneisen drukt. Sommige deelnemers menen dat dit inherent verbonden is aan de Lissabonstrategie, meer bepaald aan het streven van de EU om de meest concurrentiële economie ter wereld te worden. Een belangrijk element in dit streven is de aanpassing van de arbeidsmarkt en de sociale beschermingsstelsels aan de flexibiliteitseisen die de werkgeversorganisaties voorstellen.¹⁴ Anderen hebben het over een scheefftrekking tussen de verschillende Lissabonpijlers. De economische pijler en de kwantiteit van de arbeid zouden daarbij teveel benadrukt worden ten nadele van de pijler van de kwaliteit van de arbeid, van de sociale cohesie en die van de duurzame ontwikkeling.¹⁵

De werkloosheid en de arbeidsinzetbaarheid

De nadruk op arbeidsparticipatie gaat gepaard met een discours over de kennissamenleving waarbij de 'employability' of de 'arbeidsinzetbaarheid' van werklozen en werknemers sterk op de voorgrond treedt. Het gebrek aan vorming, opleiding en motivatie worden bijgevolg vaak als dé verklarende factoren aangewezen voor de structurele werkloosheid. Verschillende deelnemers geven aan dat dit inderdaad belangrijke verklarende factoren zijn. Maar ze wijzen ook op de tekortkomingen van de initiële vorming, zijnde het onderwijs.

De gevolgen voor de aanpak van de werkloosheid

Ongeacht het belang van vorming, is er een consensus in de overleggroep over het feit dat de oorzaak van het niet hebben van een job te veel naar het individuele niveau van de werknemer of werkloze is verschoven. De internationale tendensen op de arbeidsmarkt (liberalisering, privatisering en flexibilisering) die werkloosheid en ongunstige arbeidsvoorwaarden in de hand werken, blijven zo onderbelicht. En dit verhult op zijn beurt de verantwoordelijkheid van de actoren die de meeste mogelijkheden hebben om deze tendensen te sturen, met name de reguliere ondernemingen en de overheid. Die verantwoordelijkheid is niet enkel in te perken tot het al of niet voorzien in een job of in

het wegwerken van hindernissen bij de toegang tot een job. Ook de maatschappelijke meerkosten (publieke tussenkomsten op het vlak van de gezinssituatie, de gezondheid, de huisvesting...) waartoe werkloosheid aanleiding geeft, dienen in rekening gebracht te worden.

De voorgestelde aanpak van de overleggroep

De deelnemers pleiten voor een actievere aanpak van de werkloosheidsproblematiek waarbij de maatschappelijke dimensie opnieuw meer op de voorgrond komt. Dit vereist ten eerste dat de strijd tegen de werkloosheid opnieuw een primaire beleidsdoelstelling wordt op hetzelfde niveau als het verhogen van de arbeidsparticipatie. Ten tweede dient dit hand in hand te gaan met een beleid dat streeft naar meer kwaliteitsvolle jobs en een sociale economie (zie verder). Enkel op deze basis kan gegarandeerd worden dat een actievere aanpak van de werkloosheid niet resulteert in de toename van de creatie van niet-kwaliteitsvolle jobs. Daarnaast wordt gevraagd om het debat over de arbeidsduurvermindering opnieuw op de politieke agenda te plaatsen. Gegeven de tendens van delocalisering van sommige activiteiten en de problematiek van de deeltijdarbeid, vinden sommigen deze maatregel noodzakelijk indien men wil streven naar een volledige volwaardige tewerkstelling.

De werkloosheidsval

Gegeven de verhoogde nadruk op de arbeidsparticipatie, is het weinig verwonderlijk dat de beleidsvoerders zich gaandeweg ook meer zijn gaan toespitsen op de hindernissen die spelen bij de overgang van een uitkeringssituatie naar een betaalde job. Deze hindernissen worden vaak aangeduid met termen als 'afhankelijkheidsval', 'uitkeringsval', 'werkloosheidsval', ...

Hoewel deze termen ook bij de actoren aan het overleg gemakkelijk in de mond worden genomen en ze zeker belangrijke realiteiten dekken, dienen ze met de nodige omzichtigheid gebruikt te worden. Ze roepen ten eerste het beeld op van niet-dynamische en niet-productieve uitkeringstrekkers, iets wat niet strookt met de werkelijkheid. Dit bleek hierboven al en wordt ook wetenschappelijk be-

vestigd.¹⁶ Ten tweede associeert dit de sociale bijstand en de sociale zekerheid met 'passieve' stelsels. Een werkloosheidsuitkering die blijvend beschermt tegen het risico werkloosheid biedt volgens de deelnemers nochtans een onmisbare actieve component in de strijd tegen armoede. Dit geldt zeker voor personen met een kwetsbare arbeidsmarktpositie, bij wie het risico op werkloosheid hoog is en die over weinig duurzame jobperspectieven beschikken. Ten derde heeft men volgens deelnemers te weinig aandacht voor het feit dat de loonsituatie aan de onderkant van de arbeidsmarkt zelf een cruciale 'financiële val' inhoudt. In het bijzonder wordt dan verwezen naar de beleidskeuze van de laatste jaren om de netto-lage lonen te verhogen, terwijl de lage bruto lonen verder eroderen ten opzichte van de welvaartsevolutie.¹⁷ Maar ook de toegenomen fragmentarisering van inkomens bij de samenstelling van sociale uitkeringen draagt volgens hen hiertoe bij. Ten vierde is de beleidsaandacht te veel gericht op financiële hindernissen. Andere arbeidsvoorwaarden dan het loon kunnen eveneens een rol spelen bij de beslissing om een job op te nemen. Ook de mogelijkheden tot persoonlijke ontplooiing die de job biedt, het toekomstperspectief dat er aan vastzit, de niet-financiële aspecten van de randvoorwaarden (de beschikbaarheid van kinderopvang, de vervoersmogelijkheden...) kunnen deze beslissing beïnvloeden. Daarnaast is er ook de invloed van de bredere maatschappelijke situatie, zoals de familiale situatie waarin men verkeert.

Aangezien een diversiteit van factoren invloed uitoefent op 'de werkloosheidsval', is het dan ook moeilijk op te maken wat de evolutie ervan is. Zelfs indien enkel de financiële aspecten beschouwd worden, lijkt voorzichtigheid geboden. Studies geven wel aan dat er de laatste jaren op dit vlak effectief vooruitgang is geboekt.¹⁸ Het feit dat men geen rekening kan houden met alle reële inkomenswijzigingen die zich voordoen bij de overgang van het statuut van werkloze naar werknemer, verklaart misschien waarom verschillende deelnemers menen dat de 'financiële werkloosheidsval' nog altijd even groot is.

De activering van werklozen

Het dwingend karakter van de activering

De controle op de activeringsinspanningen

De controle op de beschikbaarheid van werklozen en het aanvaarden van een passende dienstbetrekking of opleiding vormen niet enkel een essentieel onderdeel van de werkloosheidsverzekering, ze legitimeren ook het solidariteitskarakter van het stelsel en uiteindelijk het voortbestaan van het stelsel zelf. Dit wordt erkend door alle deelnemers. Wel werd er in de overleggroep gesignaleerd of de huidige notie van de 'passende dienstbetrekking' nog wel voldoende overeenstemt met de sociale realiteit gekenmerkt door het toenemend aantal precarie jobs. De opmerking werd ook gemaakt dat de afstemming van een passende job of opleiding op de situatie van langduriger werklozen niet vanzelfsprekend is.¹⁹

Actoren op het terrein spreken al geruime tijd over een tendens tot het controleren van de 'activeringsinspanningen' van werklozen. Volgens hen treedt er zo een verschuiving op van objectieve criteria als 'de beschikbaarheid voor de arbeidsmarkt' en 'de aanvaarding van een passende dienstbetrekking' naar het subjectieve criterium van 'het actief zoekgedrag naar een job'. Dit zorgt voor meer rechtsonzekerheid en leidt er toe dat werklozen vlugger bereid zullen zijn een niet-passende job te aanvaarden. Heel wat deelnemers zien in deze evolutie daarom een uitholling van het verzekeringskarakter van de werkloosheid (dat een verzekering is tegen het onvrijwillig verlies van een job). Door het feit dat de werkloosheidsuitkeringen (net als de andere sociale uitkeringen) grote achterstand hebben opgelopen ten opzichte van de welvaartsevolutie en door het blijvend hoge risico op werkloosheid voor personen aan de onderkant van de arbeidsmarkt, spreken sommigen eerder over een verdere uitholling van het verzekeringskarakter.²⁰ Ze vrezen dat deze uitkeringen zullen evolueren tot quasi-minimale sociale beschermingsmechanismen.

De tendens tot het versterken van de controle is volgens de meeste deelnemers verbonden aan de toenemende contractualisering bij de activering van werklozen. Zo koppelen de gewestelijke diensten voor arbeidsbemiddeling het aanbod van een

traject naar werk aan de opmaak van een contract. De contractualisering die de RVA voorziet in het kader van het plan ter activering van het zoekgedrag van werklozen (zie hierna) ligt in dezelfde lijn.

De deelnemers stellen voor om contracten als een begeleidingsinstrument in te zetten en niet als een vorm van controle en sanctionering. Indien ze niet worden nageleefd, stellen ze voor om de inhoud van de overeenkomst te herzien. Zo kan het pedagogische en emancipatorische aspect van de aanpak behouden blijven zonder dat het de bestaanszekerheid van de rechthebbenden bedreigt.

*Het plan ter activering van het zoekgedrag van werklozen*²¹

Dit plan voorziet in de tijdelijke schorsing van artikel 80²² van het K.B. van 4 juli 2004 houdende de wijziging van de werkloosheidsreglementering en de afschaffing van de administratieve stempelcontrole. In de plaats komt een controle, uitgevoerd door de RVA, op de 'activeringsinspanningen' van de langdurig werklozen. Indien deze inspanningen als onvoldoende worden beoordeeld, treedt een gefaseerde procedure in werking gekoppeld aan een contractualisering van de uitkering. Indien bij een derde controle de evaluatie negatief blijft, wordt de werkloze definitief uitgesloten van het recht op werkloosheidsuitkeringen.

Volgens sommige deelnemers zal een evaluatie van dit plan aangeven wat de concrete gevolgen er van zijn voor de werklozen.²³ De invoering van dit plan stuitte op heel wat kritiek van actoren op het werkveld.²⁴ Voor de meeste deelnemers geeft het duidelijk aan dat het beleid de verantwoordelijkheid voor het werkloosheidsprobleem wel degelijk heeft doorgeschoven naar het individuele niveau van de werklozen, met als resultaat een grotere stigmatisering van deze laatsten. Ze kanten zich tegen het uitgangspunt van het plan, namelijk dat een werkloze regelmatig en ononderbroken, wanneer hij hiertoe door de RVA wordt opgeroepen, zelf het bewijs moet geven dat hij zijn uitkering wel verdient. Een dergelijk uitgangspunt is volgens hen niet verenigbaar met het recht op een werkloosheidsverzekering. De tijdelijke en definitieve uitsluitingen die vervat zitten in de gefaseerde proce-

dure betekenen volgens hen een verdere aantasting van het verzekeringskarakter. De rechtvaardiging voor het plan door te verwijzen naar het 'het Deense of Scandinavische arbeidsmarktmodel'²⁵ vinden ze niet terecht.²⁶ Het verzekeringskarakter in de Deense werkloosheidsuitkering is ten eerste veel beter gegarandeerd. Ten tweede is de publieke sector er veel meer uitgebouwd om de hindernissen tot de toegang tot arbeid zo minimaal mogelijk te houden. Ten derde dienen zinvolle vergelijkingen van arbeidsmarktmodellen uit andere landen respect te hebben voor de historisch gegroeide institutionele contexten.

Ook de mogelijke effecten van dit plan voor de werking van de gewestelijke arbeidsbemiddelingsdiensten kwamen aan bod tijdens het overleg. Men wees onder andere op de mogelijke negatieve gevolgen voor de vertrouwensrelatie tussen de werklozen en het begeleidingspersoneel. Volgens enkele deelnemers kan het plan evenwel deze diensten ertoe aanzetten om meer en betere begeleidingstrajecten uit te werken voor de werklozen.

Vanuit overheidswege klinkt het dat dit plan nu al zijn vruchten afwerpt. Op het terrein vallen er daarentegen soms erg negatieve signalen te horen over de effecten ervan.²⁷ Een grondige diepgaande kwantitatieve en kwalitatieve evaluatie van het plan ter activering van het zoekgedrag van werklozen vindt de overleggroep in elk geval aangewezen. Het bepalen van evaluatiecriteria dient daarbij te gebeuren in overleg met het werkveld. Volgende vragen zouden dan ondermeer aan bod kunnen komen:

- Hoe verlopen de onderhandelingen tussen de werkzoekenden en de facilitatoren tewerkgesteld bij de RVA? Is er sprake van evenwichtige onderhandelingen? In hoeverre kunnen de werkzoekenden hun rechten laten gelden? Krijgen ze ruimte om niet-passende dienstbetrekkingen te weigeren?
- Naar welk soort jobs worden de 'geactiveerde' werkzoekenden toegeleid?
- Wat is het gevolg van het activeringsplan voor het vervolg van het begeleidingstraject met de gewestelijke arbeidsbemiddelingsdiensten?
- Welke gevolgen zijn er voor werkzoekenden die sancties krijgen? Kunnen zij in voorkomend geval vervolgens hun rechten doen gelden op de wet betreffende het recht op maatschappelijke integratie?

Vragen bij de effectiviteit van activering

Als gevolg van het activeringsbeleid worden meer rechthebbenden aangezet tot het volgen van een opleidings- of werkervaringsprogramma of het aanvaarden van een job in de sociale of reguliere economie. En er worden meer pogingen ondernomen om de stimuli ten aanzien van zij die reeds toegeleid worden naar een job te versterken. Sommige deelnemers aan de debatten gaven aan dat het aantal perspectieven op trajecten naar jobs hierdoor toegenomen is. Volgens verenigingen is er in de realiteit evenwel vaak sprake van een 'papier trajectbegeleiding' onder andere omdat de trajectbegeleiders zich te veel dienen te richten op het behalen van kwantitatieve cijfers. Verenigingen zien ook nog heel wat knelpunten met betrekking tot de opleidingen die aangeboden worden door gewestelijke arbeidsbemiddelingsdiensten. Deze opleidingen schieten volgens hen zowel op kwantitatief als kwalitatief vlak tekort.

Een kritiek die hier nauw bij aansluit, en die volgens deelnemers vaak in de hand gewerkt door de versterkte controle, betreft de wijze waarop de begeleiding effectief gebeurt door de gewestelijke arbeidsbemiddelingsdiensten. Er zou te weinig rekening gehouden worden met de problematiek op andere levensdomeinen (huisvesting, gezin, gezondheid...) en te vlug gefocust worden op professionele inschakeling. Zeker de meest kwetsbare werkzoekenden hebben vaak eerst nood aan een bredere 'sociale inschakeling', dit wil zeggen aan ondersteuning op de genoemde domeinen vooraleer een traject naar een job aan te vatten. Door een eenzijdige en overhaaste aanpak verhoogt de kans dat een job of een traject naar werk mislukt. En het doet het risico toenemen dat problemen op de andere domeinen niet opgelost raken of zelfs verslechteren. Voor sommige deelnemers vormt dit de verklaring waarom – in hun ogen – vaak waardevolle methodieken gericht op de maatschappelijke ontplooiing ('empowerment') van de betrokkenen (bijvoorbeeld maatzorg, jobcoaching, het inzetten van ervaringsdeskundigen...) in de praktijk vooralsnog te weinig effect sorteren.

Volgens de armoedeverenigingen zal de praktijk moeten uitwijzen of de nieuwe 'sluitende aanpak' van de VDAB effectief realistische trajecten op maat zal kunnen aanbieden.²⁸ In de overleggroep

werd ook de bedenking gemaakt of de versterkte controle door de RVA wel verenigbaar is met een intensievere begeleiding van langdurig werklozen.

De deelnemers zijn voorstander van een globalere trajectbegeleiding gericht op de autonomie van de hulpvrager. Dit veronderstelt onder andere:

- het ontwikkelen van indicatoren voor de 'kwaliteit van de begeleiding';
- het betrekken van de gebruiker als essentiële actor bij de begeleiding;
- het nastreven van een begeleiding op maat voor personen in een precaire toestand;
- het verder verbeteren van de kwaliteit en de kwantiteit van opleidingsprogramma's voor kwetsbare groepen.

De kwaliteit van de arbeid

Dat het hebben van betaald werk een cruciale dam vormt in de strijd tegen armoede en bestaansonzekerheid wordt zowel door de beleidsvoerders als het werkveld onderstreept.²⁹ Het beleid legitimeert dit door bijvoorbeeld te wijzen op het hoge armoederisicopercentage van werklozen (28%) in vergelijking met dat van werkenden (4%).³⁰ Op basis van dergelijke vergelijkingen wordt besloten dat inschakeling op de arbeidsmarkt de eerste prioriteit dient te zijn in de strijd tegen armoede.³¹ Maar door beide percentages tegen elkaar af te zetten, verhult men voor een stuk de problematiek van werknemers aan de onderkant van de arbeidsmarkt. Het absolute aantal 'arme werkenden' is ten eerste ongeveer even groot als het absolute aantal 'arme werklozen'. Ten tweede zijn de kenmerken van de groep werklozen verschillend van die van de groep werkenden. Om twee relevante verschillen te noemen: werkloze mensen zijn gemiddeld lager geschoold, en minder gezond dan de groep werkende mensen. De vraag is bijgevolg wat er gebeurt als iemand uit de groep van de arme werklozen een job vindt: vervoegt hij de groep van de arme werkenden of heeft hij een werkelijk en duurzaam perspectief om bij de niet-arme werkenden te horen.³² Ten derde is het percentage 'working poor' weliswaar een erg waardevolle indicator, maar kan het 'enkel' de financiële kwetsbaarheid van sommige huishoudens aan de onderkant van de arbeidsmarkt weergeven. Voorzichtigheid bij de interpretatie van deze maat is bijgevolg geboden.³³

Om een afdoend antwoord op bovenstaande vragen te kunnen geven en een beter zicht te krijgen op de dynamiek aan de onderkant van de arbeidsmarkt, is er enerzijds nood aan meer longitudinaal kwantitatief en kwalitatief onderzoek over de loopbaanevolutive en transitie op de arbeidsmarkt en anderzijds aan de ontwikkeling van bijkomende indicatoren.³⁴

Bovenstaande kanttekeningen zijn van belang aangezien de deelnemers eensgezind waren over het feit dat een betaalde job hoe langer hoe minder bescherming biedt tegen armoede en bestaansonzekerheid. Dit wijten ze aan de negatieve evolutie van de kwaliteit van de arbeid en dan vooral die van de arbeidsvoorwaarden. De kwaliteit van de arbeid is een concept dat veelgebruikt wordt om de jobkenmerken te onderscheiden. Vaak wordt de kwaliteit van de arbeid onderverdeeld in de volgende vier dimensies: de arbeidsvoorwaarden, de arbeidsomstandigheden, de arbeidsinhoud en de arbeidsverhoudingen.³⁵ Het Steunpunt inspireert zich eveneens op deze indeling dan wel op andere multidimensionale benaderingen om de jobkwaliteit aan te geven.³⁶ Hieronder gaan we wat dieper in op de volgende aspecten van de arbeidsvoorwaarden: het loon, de werk- en loopbaanzekerheid, de arbeidstijd, de opleidingsmogelijkheden. Ook de invloed op de algemene arbeidsvoorwaarden komt aan bod. Op de jobinhoud gaan we kort in. Tot slot halen we een maatregel aan die op het terrein veel discussie veroorzaakt: de dienstencheques.

De arbeidsomstandigheden en de arbeidsverhoudingen kwamen slechts zijdelings aan bod tijdens de debatten. Wel werd enkele keren gewezen op de verwevenheid tussen deze laatste twee dimensies. Wat de arbeidsverhoudingen betreft, werd de tendens tot decentralisering en de negatieve gevolgen ervan voor de solidariteit onder werknemers tussen en in verschillende ondernemingen onder de aandacht gebracht.

Het belang van de kwaliteit van de arbeid is de laatste jaren overigens ook in beleidsmiddelen doorgedrongen onder impuls van de Belgische sociale partners en het Belgisch Voorzitterschap van de EU werden tijdens de Top van Laken gemeenschappelijke indicatoren inzake de kwaliteit van de arbeid goedgekeurd.³⁷ In november 2001 hebben de

Vlaamse sociale partners en de Vlaamse regering afgesproken om tegen 2010 substantiële stappen te zetten op de weg naar meer kwaliteit van werk en leven. Hiervoor wordt gebruik gemaakt van het concept 'werkbaar werk'. Via de werkbaarheidsmonitor wordt dit verder ontwikkeld. Het concept fungeert sinds 2002 ook als een overkoepelende doelstelling in de Europese werkgelegenheidsstrategie (EWS). Volgens deelnemers wordt de beleidsaandacht voor het concept evenwel verdrongen door de economische doelstellingen en de nadruk op arbeidsparticipatie.³⁸

Lonen

Het standpunt over de lonen aan de onderkant van de arbeidsmarkt, bevat zowel een absolute beoordeling (lage lonen bieden te weinig koopkracht) als een relatieve (kloof tussen lagere en hogere lonen neemt toe). De kloof tussen het brutominimumloon en het gemiddelde brutoloon is de laatste decennia toegenomen, net als de kloof tussen de brutominimumlonen en de welvaart (in termen van nationaal inkomen per hoofd van de bevolking). Wat de nettolonen betreft, valt dezelfde evolutie te noteren maar is er de laatste jaren wel een inhaalbeweging aan de gang. De daling van de werknemersbijdragen op de lage lonen en de fiscale inkomensmaatregelen zorgden voor deze inhaalbeweging.³⁹

Heel wat deelnemers staan evenwel kritisch tegenover het laatste beleidsspoor. De vermindering van de werkgevers- en werknemersbijdragen beschouwen zij hoe dan ook als een daling van het eigenlijke loon. Aangezien deze vermindering niet gecompenseerd wordt door bijdrageheffingen op de toegevoegde waarde die ondernemingen realiseren, menen zij dat dit leidt tot lonen die onderheviger zijn aan de marktprijs. Vandaar is het volgens de meesten aangewezen om de bruto-lage lonen te verhogen en die te koppelen aan de welvaartsevolutie. Dit laat ook toe om de noodzakelijke inhaalbeweging te realiseren op het vlak van sociale uitkeringen.

De overleggroep vraagt ook om de effecten van de invoering van de werkbonus te evalueren.⁴⁰ Vragen die bij een dergelijke evaluatie aan bod kunnen komen, zijn:

- Wat zijn de maatschappelijke kosten van deze maatregel versus terugverdieneffecten?
- Wat zijn de netto-inkomenseffecten voor de werknemers?
- Kan deze maatregel het optreden van eventuele lage loonvallen verhinderen?

Een mogelijk, en onderbelicht, effect van de tendens tot het verminderen van de sociale bijdragen is het optreden van een lage loonval, zowel voor werknemers (die financieel worden ontmoedigd een beter betaalde job aan te nemen) als voor werkgevers (die door het wegvallen van subsidies voor hogere lonen ontmoedigd worden om beter betaalde jobs aan te bieden).⁴¹

Sommigen verenigen koppelen de deregulering ook aan de opkomst in de jaren '90 van de talrijke tewerkstellingsmaatregelen waarvan het loon is samengesteld uit een combinatie van een sociale uitkering en een gedeelte dat betaald wordt door de werkgever (de zogenaamde activering van de sociale uitkeringen). De administratieve complexiteit waartoe deze maatregelen aanleiding geven, zowel voor werkgevers als werknemers, is dan weer een belemmering voor het naleven van de sociale wetgeving.

Een aantal deelnemers kaart ook de eenzijdige benadering aan over de loondiscussie in termen van loonkosten. Dat lonen een behoorlijke kost betekenen voor de onderneming is eigenlijk niet meer dan logisch omdat ze een compensatie vormen voor de inzet van een belangrijke productiefactor. Lonen vormen bovendien zowel vanuit economisch (garanderen van koopkracht, motivatie van werknemers, stimulans tot het doorvoeren van technologische vernieuwingen...) als maatschappelijk (inkomenszekerheid waardoor publieke interventies op andere domeinen dalen, element van 'sociale veiligheid'...) oogpunt ook baten of voordelen.

Werk- en loopbaanzekerheid

Het gebrek aan werk- of loopbaanzekerheid doet zich in de eerste plaats voor bij specifieke groepen personen (laagbetaalden en -geschoolden) en uit zich onder de vorm van een toenemend aantal contracten van bepaalde duur⁴² en het toenemend aantal personen dat transities doormaakt van werk-

loosheidsstatuten naar activeringsstatuten of naar periodes van tijdelijke arbeid, en de angst voor 'herstructureren' en bedrijfssluitingen. Vaak wordt beweerd dat tijdelijke arbeid een springplank betekent naar duurzame arbeid. Vele deelnemers menen in elk geval dat dit lang niet altijd het geval is. Onderzoek hierover is niet eenduidig. In elk geval blijkt dat tijdelijke werknemers een 'risicogroep' vormen.⁴³ 2004-2006). Een andere belangrijke indicatie van het risicokarakter van deze groep is het percentage tijdelijke werknemers in België dat geconfronteerd wordt met een armoederisico (2%) in vergelijking met het aantal vaste werknemers (4%).⁴⁴

De deelnemers stellen voor om te onderzoeken hoe de werk- en loopbaanzekerheid opnieuw beter kan gegarandeerd worden. In een mondiale economie die hoe langer hoe meer beroep doet op flexibele arbeidscontracten als concurrentiemiddel, zijn ze er zich van bewust dat het keren van deze evolutie een ingewikkelde zaak is. De gedachtewisseling hierover op het werkveld is ook nog volop aan de gang:

- volgens verschillende deelnemers dienen contracten van onbepaalde duur opnieuw de regel te worden;
- sommigen menen dat een strengere wetgeving op het vlak van interimarbeid nodig is. In de praktijk wordt volgens sommige actoren deze vorm van arbeid hoe langer hoe meer gebruikt wordt voor de vervanging van vaste werknemers, iets wat de wet nochtans uitsluit⁴⁵;
- een voorstel dat in dezelfde lijn ligt is het beperken en het doorzichtiger maken van de mogelijkheden om opeenvolgende contracten van bepaalde duur aan te bieden;
- anderen denken eerder in termen van stelsels die meer loopbaanzekerheid in plaats van jobzekerheid bieden, waarbij bijvoorbeeld werkgevers (mede-)verantwoordelijk gemaakt wordt voor het aanbieden van vorming in de periodes van werkloosheid en inactiviteit. Dit lijkt aan te sluiten bij de aanbeveling van 'de garantie van een opeisbaar recht op arbeid' uit het Algemeen Verslag over de Armoede⁴⁶ en bij het concept van 'transitionele arbeidsmarkten'.⁴⁷ Deze piste sluit ook aan bij de actuele beleidsdiscussies in de EU over 'flexisecurity'. Deelnemers wijzen er evenwel op dat het huidige debat hierover eerder de richting ingaat van het verhogen van de

flexibilisering ten voordele van de ondernemingen en ten nadele van de jobstabiliteit. Dit zou volgens hen eerder leiden tot een deregulering van de arbeidsvoorwaarden en de druk op de arbeidsinzetbaarheid doen toenemen.⁴⁸ In elk geval is het voor de deelnemers duidelijk dat jobzekerheid op dezelfde werkplaats een belangrijk aandachtspunt moet blijven in het licht van de strijd tegen armoede.

Arbeidstijd

Hoewel de laatste decennia sprake is van een daling van de contractuele arbeidsduur,⁴⁹ gaat dit slechts in beperkte mate gepaard met een reële daling van de arbeidstijd. In Vlaanderen steeg tussen 1988 en 1999 zelfs de reële arbeidstijd, zowel bij de deeltijds als bij de voltijds werkenden. De toename van het overwerk is hiervoor verantwoordelijk.⁵⁰ In dezelfde periode is er ook een toename van andere flexibele arbeidstijdregelingen.

Volgens de deelnemers komt de flexibilisering van de arbeidstijd in de praktijk meestal ten goede aan de wensen van de werkgever en gaat die ten koste van de levensomstandigheden van de werknemers (zowel van hoger- als lagergeschoolden). Ze bemoeilijken volgens hen de afstemming tussen het gezins- en beroepsleven en beperken de mogelijkheid om via het instrument van de arbeidstijd de structurele werkloosheid aan te pakken. De tendens om de arbeidstijd vast te leggen per individuele werknemer, buiten het kader van de collectieve onderhandelingen, bevat daarnaast een risico op desolidarisering onder de werknemers en deregulering van de arbeidsvoorwaarden. Zeker bij bedrijven in onderaanneming, waar vaak veel laaggeschoolden en laagbetaalden werken, riskeert dit een groot negatief effect te hebben op de levenskwaliteit. Wel werden ook goede praktijken van flexibilisering gesignaleerd tijdens het overleg. De basis voor het positieve effect is daarbij voorafgaand overleg met de werknemers.

De evaluatie van deeltijdse arbeid is complexer. Enerzijds komt deze vorm van flexibilisering, in tegenstelling tot andere vormen, in meer gevallen tegemoet aan de wensen van de werknemer zelf. Anderzijds haalt deeltijdse arbeid huishoudens met lage inkomens niet uit hun precare situatie, bena-

deelt het de opbouw van sociale zekerheidsrechten, is er een belangrijk aandeel personen dat in onvrijwillige deeltijdse jobs werkt, en zijn deze vaak weinig gewaardeerde en laagbetaalde jobs problematisch vanuit genderperspectief.⁵¹

Vorming

De vorming op de werkvloer bepaalt in belangrijke mate iemands doorstromingskansen. De vormingsinspanningen, in het bijzonder ten aanzien van laaggeschoolden en laagbetaalden, zijn evenwel nog altijd ontoereikend, hoewel de vormingsinspanningen door de sociale partners opgedreven zijn. Wat de inhoud van de vorming betreft, ligt de nadruk te veel op 'instrumentele' taken en leerprocessen en minder op 'expressieve en sociale' opleidingen gericht op het aanleren van verschillende vaardigheden, wat de globale doorstromingskansen ten goede zou komen. In het licht van de nadruk op levenslang leren en het uitwerken van loopbaanbeleid is dit een belangrijk gegeven.⁵²

Belangrijk te vermelden is ook dat werkgevers eerder zijn geneigd te investeren in de opleiding van werknemers met een contract van onbepaalde duur en veel minder in opleidingen voor tijdelijke werknemers.⁵³

Arbeidsvoorwaarden in het algemeen

Verschillende beleidsevoluties, zowel op regionaal, federaal als internationaal vlak, leiden in de ogen van sommige actoren tot een deregulering of neerwaartse druk op de algemene arbeidsvoorwaarden, in de eerste plaats de loonvoorwaarden. De mogelijke neerwaartse druk van de vermindering van sociale bijdragen of de activering van uitkeringen kwamen reeds hoger aan bod. Daarnaast werden ook de reeds gebeurde of op stapel staande liberalisering en privatiseringen in het kader van de WTO- en de EU-regelgeving tijdens het overleg herhaaldelijk aangehaald.⁵⁴

De arbeidsinhoud

De signalen op dit vlak zijn divers. Verschillende actoren op het terrein en betrokken werknemers

zelf laten ons bijvoorbeeld weten dat tewerkstellingsmaatregelen zoals art. 60§7 inhoudelijk zinvol zijn en de zelfontplooiing ten goede komen. Het lijkt erop dat voor sommige werknemers dit laatste aspect de vaak ongunstige voorwaarden op het vlak van werkzekerheid compenseert. Ook bij andere tewerkstellingsmaatregelen of jobs die vaak bekritiseerd worden omwille van de geboden arbeidsvoorwaarden, horen we vaak positieve commentaar wat de taakinhoud betreft. Dit laatste viel meermaals te noteren over jobs in de sociale economie-ondernemingen. Bij reguliere ondernemingen overwogen de geluiden over toegenomen werkdruk en werkstress, die volgens deelnemers mee in de hand worden gewerkt door de toegenomen nadruk op besparingen van de 'arbeidskost'.

Bovenstaande vaststellingen impliceren dat men niet zomaar kan besluiten dat de degradatie van de arbeidsvoorwaarden gepaard is gegaan met een degradatie van de arbeidsinhoud. Ook op basis van wetenschappelijk onderzoek is het moeilijk hierover conclusies te trekken. Het meten van de arbeidsinhoud is geen evidente zaak. Bovendien kan een op een eerste zicht verbetering van de arbeidsinhoud tot negatieve effecten leiden op het vlak van arbeidsomstandigheden.⁵⁵ Tot voor kort vormde het bovendien geen voorwerp van systematisch longitudinaal onderzoek. De introductie van een Vlaamse werkbaarheidsmonitor is in dit opzicht een goede zaak. De resultaten van de nulmeting van de werkbaarheidsmonitor zouden de indruk kunnen wekken dat het heel positief gesteld is met de arbeidsinhoud van de Vlaamse werknemers.⁵⁶ De onderzoekers pleiten echter voor voorzichtigheid bij de interpretatie: tevredenheidsmetingen over arbeidskwaliteit die een vrij kleine negatieve score op bepaalde dimensies aangeven kunnen volgens hen reeds een belangrijke indicatie vormen van problemen die zich voordoen op het vlak van de arbeidsinhoud.

De dienstencheques

De jobs gecreëerd met behulp van dienstencheques kenmerken zich door een 'normaal' arbeidscontract en 'normale' sociale bescherming.⁵⁷ Tegelijk onderscheiden ze zich van een klassieke arbeidsovereenkomst: er is de implicatie van een derde partij (de gebruiker) in het loon van de werkne-

mer, er is het grote aandeel van het sociale zekerheidsbudget in de financiering van het loon en het toelaten van een lagere minimale grens van deeltijdse arbeidstijd.

Actoren op het werkveld lijken dit op zich een interessant instrument te vinden. Velen zijn echter de mening toegedaan dat de toegang tot dit stelsel niet mocht geopend worden voor privé-ondernemingen.⁵⁸ Sommige actoren zijn van mening dat bepaalde activiteiten sowieso niet geschikt zijn voor dit stelsel uit vrees voor deregulering.⁵⁹

Dit jaar verscheen een tweede officiële evaluatie over dit stelsel. De beoordeling van de deelnemers op bepaalde punten is gelijklopend, maar contrasteert op andere punten.⁶⁰

Enerzijds merken sommigen op dat de arbeidsvoorwaarden bij heel wat sociale economie-ondernemingen voor hen meestal wel gunstig zijn en dat het grote aandeel van financiering via sociale zekerheidsbijdragen terecht is, gezien de verschillende maatschappelijke meerwaarden die zij realiseren.

Gegeven het feit dat ook commerciële ondernemingen toegang hebben tot het stelsel, opent dit volgens sommigen de deur tot deregulering. Maar de tendens tot het aanbieden van ongunstige arbeidsvoorwaarden zou vooral in de interimsector plaatsvinden, waar het grootste aandeel van de werknemers in het stelsel terug te vinden is. Uitingen hiervan zijn onder meer het feit dat volgens de tweede officiële evaluatie dienstenchequewerknemers tewerkgesteld via een interimbedrijf gemiddeld het laagst aantal uren per week werken en dat slechts 36% van hen hun werknemers een contract van onbepaalde duur aanbieden.⁶¹ De deregulering zou volgens actoren op het terrein ook onrechtsreeks plaatsvinden. Dit zou dan gebeuren door de omzetting van reguliere arbeidsovereenkomsten in zowel de publieke als private sector naar het voor de werknemers ongunstiger regime van de dienstencheques of door de verdringing van reguliere arbeidsovereenkomsten. De kritiek richt zich met andere woorden niet enkel op de kwaliteit van de jobs maar ook op de uiteindelijke netto-jobcreatie.

Armoedeverenigingen voeren als bijkomende kritiek aan dat het stelsel een transfer van sociale ze-

kerheidsinkomsten naar de beter begoede bevolking tweevleegbrengt en de inkomensongelijkheid vergroot. Huishoudens met lagere inkomens zijn namelijk niet in staat om dergelijke cheques aan te kopen. Ze lopen hierdoor ook de fiscale vrijstellingen mis. Of ze genieten in mindere mate van de vrijstellingen, wanneer ze toch over voldoende middelen beschikken om cheques aan te kopen.

Door de recente beslissing om de overheidsbijdrage per cheque te verlagen naar twintig euro, vrezen heel wat sociale economie-ondernemingen dat ze genoodzaakt zullen zijn de tewerkstelling via deze cheques af te bouwen. Sommige van deze werknemers zullen misschien opgevestigd worden door reguliere dienstenchequebedrijven, maar dit zal volgens hen niet gebeuren met respect voor kwalitatieve arbeidsvoorwaarden en begeleiding.

Een visie op arbeid als toetssteen

De voorstellen van het werkveld om de negatieve evolutie aan de onderkant van de arbeidsmarkt om te buigen, vloeien vrij logisch voort uit het bovenstaande. Ze zijn ook de logische doortrekking van een gedeelde visie (zie de tekst in het cursief hieronder) op de verhouding tussen mens en samenleving enerzijds en op die tussen arbeid en economie anderzijds. In die visie wordt verwezen naar de maatschappelijke functies van arbeid en economie, maar worden deze ondergeschikt gesteld aan het streven naar meer welzijn en levenskwaliteit.⁶²

Door welzijn (of duurzame economische welvaart) als eindpunt te hanteren en niet welvaart of economische groei 'as such' geven de deelnemers ook impliciet aan dat er nood is aan een andere barometer voor het meten van het niveau van de economische welvaart dan het Bruto Nationaal Product (BNP). Het BNP telt alle formele economische activiteiten bij elkaar op zonder onderscheid te maken tussen bedrijvigheden die het welzijn bevorderen of schaden. Anderzijds negeert het een heel scala aan activiteiten die het welzijn wél stimuleren maar niet behoren tot de formele arbeidsmarkt. BNP-cijfers veronachtzamen ook de wijze waarop de nationale inkomens verdeeld worden. Mogelijke alternatieven zoals de Index voor Duurzame Economische Welvaart (ISEW) zijn evenmin vrij van beperkingen, maar lijken toch een stap vooruit.⁶³

Arbeid en tewerkstelling dienen op een duurzame wijze bij te dragen tot het verbeteren van de levensomstandigheden, tot de persoonlijke ontplooiing en tot het welzijn van eenieder. Dit houdt in dat:

- *iemand de kans moet hebben om in zijn levensonderhoud te voorzien via arbeid;*
- *adequate sociale bescherming wordt gegarandeerd indien men die kans niet (meer) heeft;*
- *iemand aanspraak kan maken op een stabiele én kwaliteitsvolle tewerkstelling.*

Deze invulling van arbeid en tewerkstelling is een centraal element in een economie die in dienst staat van de mens en van de samenleving, een economie die per definitie sociaal zou moeten zijn. Dit betekent dat:

- *de economie zich moet richten op het creëren van maatschappelijke meerwaarden en niet enkel op het maken van winst;*
- *bepaalde diensten moeten gevrijvaard blijven van het winststreven omwille van de maatschappelijke functies die ze vervullen;*
- *het onderscheid tussen wat nu als de sociale en de reguliere economie wordt beschouwd op termijn zichzelf zou moeten opheffen ten voordele van één – sociale – economie.*⁶⁴

De deelnemers zijn er zich goed van bewust dat de concrete verwezenlijking van deze visie momenteel ver af is. Niettemin vinden ze dat het opstellen van een gedeeld referentiekader voor duidelijkheid zorgt bij het aangeven waar men naartoe moet met de arbeid, de tewerkstelling en de economie. Een dergelijk kader biedt ook een goed uitgangspunt voor het toetsen van beleidsvoorstellen of voor het situeren en synthetiseren van voorstellen tegen de achtergrond van evoluties op het vlak van de economie en de arbeidsmarkt.

Naar een socialer economie

Kruisbestuiving tussen de sociale en de reguliere economie

De sociale en de commerciële economie werken vaak vanuit een ander economisch denkkader. De eersten plaatsen maatschappelijke meerwaarden voorop en leggen de klemtoon op het welzijn van de werknemers. Dit concretiseert zich vaak via begeleiding of steun van de werknemers wanneer ze

problemen ondervinden op andere levensdomeinen. Bij commerciële ondernemingen domineert de productiviteits- en winstlogica. Niettemin hebben commerciële ondernemingen er belang bij om te investeren in het welzijn van hun werknemers. Men kan van deze ondernemingen moeilijk verwachten dat zij rechtstreekse steun of begeleiding geven aan werknemers op andere levensdomeinen. Wel kunnen zij het welzijn van hun werknemers verhogen door het streven naar een hoge jobkwaliteit. Dit heeft een positieve invloed op hun arbeidstevredenheid en doet de werkstress afnemen, wat uiteindelijk de productiviteit ten goede kan komen. Omgekeerd zijn sociale economie-ondernemingen evengoed economische actoren en hebben zij er dus baat bij om te leren van de goede praktijken uit de reguliere economie.⁶⁵

Afgezien van puur economische argumenten, komt de noodzaak aan meer kruisbestuiving rechtstreeks voort uit de visie die een evolutie naar een socialer economie vooropstelt. Vanuit beleidshoek zou die kruisbestuiving kunnen gestimuleerd worden binnen het kader van het nieuwe Samenwerkingsakkoord over de meerwaardeneconomie. Maar dit vereist dan het uitdrukkelijker opnemen van de arbeidskwaliteit in dit akkoord.

De deelnemers pleiten er in elk geval voor dat de overheid opnieuw een actiever rol opneemt in het sturen van dit proces. En de overheid dient daarbij een grotere maatschappelijke verantwoordelijkheid te eisen van de reguliere werkgevers.

Ze stellen daarnaast voor dat de goede praktijken verzameld worden op het vlak van arbeidsorganisatie, flexibilisering van de arbeidstijd... die zowel ten gunste zijn van werkgevers als werknemers. Aan Vlaamse kant kan het opgerichte Digitaal Kenniscentrum Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen hier een belangrijke rol in vervullen.⁶⁶

Informeel activiteiten naar het betaalde arbeidscircuit.

Zoals hoger gezegd is de ontwikkeling van buurt- en nabijheidsdiensten een voorstel die hierop wil inspelen. Armoedeverenigingen vragen een verdere ontwikkeling van deze diensten. Tegelijk vragen ze om betere arbeidsvoorwaarden in deze jobs en om

specifiek rekening te houden met de realiteit van buurtontwikkelingsdiensten bij de opmaak van het nieuwe decreet over de lokale diensteneconomie.

De voortzetting van het debat over armoede en arbeidsmarkt

De federale en deelstaatregeringen zijn ertoe gehouden de tweejaarlijkse verslagen wettelijk op te volgen.⁶⁷ De Nationale Arbeidsraad en de Centrale Raad voor het Bedrijfsleven en de Economische en Sociale Raad voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest brachten reeds een advies uit op het laatste verslag.⁶⁸

Om het verslag meer ingang te doen vinden bij de beleidsvoerders en om een dialoog op gang te brengen tussen het terrein en de beleidsvoerders, is voor de opvolging van het laatste verslag geopteerd voor aanvullende ontmoetingen bij verschillende kabinetten van ministers uit deze regeringen. Deze laatste werkwijze wordt op tevredenheid onthaald bij de deelnemers, die vragende partij waren voor een betere opvolging van de verslagen.

Een andere uitdaging voor het debat is het betrekken van de reguliere werkgevers. De huidige overleggroep over socio-professionele inschakeling van het Steunpunt omvat nu reeds werkgeversorganisaties uit de sociale economie. Dit sluit aan bij het laatste advies van de Nationale Arbeidsraad en de Centrale Raad voor het Bedrijfsleven op het laatste tweejaarlijks verslag. Daarin pleiten ze er voor "dat de sociale partners voor de materies waarvoor zij bevoegd zijn een bevoorrechte rol spelen in het overleg over de bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting. Zij vragen ook actiever betrokken te worden bij zowel de uitwerking, de uitvoering als de follow-up van het armoedebeleid".⁶⁹

Aan Vlaamse kant noteren we tot slot dat onder meer via de oprichting van het verticaal overleg werk en sociale economie een belangrijke stap is gezet op het vlak van het overleg rond armoede en arbeid.⁷⁰

*Henk Termote
Steunpunt tot bestrijding van armoede,
bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting
Centrum voor gelijkheid van kansen
en voor racismebestrijding*

Noten

1. <http://www.armoedebestrijding.be/activiteitenarbeid.htm>
2. De tweejaarlijkse verslagen vindt u op <http://www.ar-moedebestrijding.be/publicatiessteunpunt2jaarlijks-verslag.htm>. de Debatopener op <http://www.ar-moedebestrijding.be/activiteiten10jaarAVA.htm>; het Algemeen Verslag over de Armoede op http://www.kbs-frb.be/code/page.cfm?id_page=153&id=77&lang=NL.
3. Voor uitgebreide informatie over het ontstaan, het institutionele kader, de opdrachten en de werkzaamheden van het Steunpunt armoedebestrijding verwijzen we naar www.ar-moedebestrijding.be.
4. <http://www.ar-moedebestrijding.be/activiteitspi.htm>.
5. De profielschets van de populatie met een armoederisico wijst op deze realiteit. 86% van de personen onder de armoederisicogrens beschikt volgens de laatste cijfers niet over betaald werk (Indicatorenbijlage Belgisch strategisch verslag inzake sociale bescherming en sociale inclusie 2006-2008, p. 12-13 en p. 45).
6. Heinsius (1998: 16) maakt een typologie van arbeid naargelang het formele en betaalde karakter ervan. Zo komt hij tot 4 types: informele betaalde arbeid (zwartwerk), informele onbetaalde arbeid (huishoudelijke arbeid, mantelzorg), formele betaalde arbeid en formele onbetaalde arbeid (vrijwilligerswerk). Analoog aan het ontwikkelde begrippenkader door Bouckaert & Van Buggenhout (2002: 26-29) situeren we vrijwilligerswerk buiten de arbeidsmarkt en beschouwen we de eventuele geldelijke beloning die vrijwilligers ontvangen voor hun inzet dus niet als een loon.
7. Beweging ATD Vierde Wereld en Luttes-Solidarités-Travail (1998); Vlaams netwerk van verenigingen waar armen het woord nemen en team Armoede van de Vlaamse Gemeenschap (2004).
8. ATD Vierde Wereld (2004).
9. De buurt- en nabijheidsdiensten vormen één van de peilers in de uitbouw van een meerwaardeneconomie, het perspectief dat de federale Staat, de Gemeenschappen en de Gewesten hebben vooropgesteld via het Samenwerkingsakkoord betreffende de meerwaardeneconomie (B.S., 10/05/2006). Het Vlaams Gewest wil deze diensten integreren in de lokale diensteneconomie via een decreet dat in werking zou moeten treden op 1 januari 2007 (<http://www.socialeconomie.be/default.aspx?ref=ABADAD&lang=NL>).
10. We verwijzen in dit verband onder andere naar de volgende publicaties: Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding (2003 en 2004) en Studiegroep duurzame verblijfsstatuten (s.d.).
11. Zie Beweging ATD Vierde Wereld & Luttes Solidarités Travail (1998).
12. B.S., 29/08/2005.
13. Bij de berekening van deze graden wordt namelijk uitgegaan van de volgende definitie van de 'werkenden': een persoon die gedurende een welbepaalde week, de zogenaamde 'referentieweek', minstens één uur in loondienst gewerkt heeft, als werknemer of voor eigen rekening. (<http://www.steunpuntwav.be/steunpuntwav/view/nl/560156?section=methodologie>).
14. Zie ook: Bouquin i.o.v. Attac Vlaanderen en Attac Wallonie-Bruxelles (2004).
15. ACV en ABVV (2004).
16. We verwijzen bijvoorbeeld naar Vanderweyden (2002: 39-57).
17. Over de evolutie van de sociale uitkeringen en de lage lonen ten opzichte van de welvaart: zie Cantillon e.a. (2003).
18. Zie bijvoorbeeld Bollens, J. e.a. (2002: 21-22); De Lat-houwer & Bogaerts (2002).
19. Van Langendonck (2006: 284) maakt een gelijkaardige bedenking.
20. Over de uitholling van het verzekeringskarakter: zie o.a. Van Langendonck (Ibid.).
21. K.B. van 4 juli 2004 houdende de wijziging van de werkloosheidsreglementering ten aanzien van volledig werklozen die actief moeten zoeken naar werk (B.S. 9/07/2004). Zie ook <http://meta.fgov.be/pdf/pi/nli04.pdf>.
22. Dit artikel schorste in bepaalde omstandigheden het recht op een uitkeringen van de categorie samenwonende werklozen.
23. We verwijzen in dit verband naar de analyse van Palsterman (2004).
24. Naar aanleiding van de invoering van dit plan, werd bijvoorbeeld het Platform stop jacht op werklozen opgericht. (www.stopjachtopwerklozen.be).
25. Zie bijvoorbeeld Vandenbroucke en Landuyt (2004).
26. Faniel, J. (2004).
27. Zie bijvoorbeeld de analyse van Martens (2006).
28. Vlaams Actieplan Armoedebestrijding (2005: p. 93-94).
29. We verwijzen in dit verband ook naar bijdragen uit de Jaarboeken over Armoede en sociale uitsluiting. Zie o.a. De Boyser (2005: 70-71); Dierckx, Vranken & De Boyser (2005: 373-374).
30. Indicatorenbijlage Belgisch strategisch verslag inzake sociale bescherming en sociale inclusie 2006-2008, p. 36.
31. Deze gevolgtrekking komt onder andere aan bod in het Belgisch Nationaal Actieplan Sociale Insluiting 2001-2003, p. 18-20.

32. ATD Vierde Wereld (2005).
33. Pena-Casas en Latta (2004) gaan dieper in op het concept en de definitie van de 'working poor'.
34. Het op punt stellen van een precariseringsgraad zou in deze een belangrijke bijdrage kunnen vormen. Zowel aan Vlaamse (Malfait, 2002) als aan Franstalige (Defeyt, 2003) zijn er interessante ontwikkelingen in die zin.
35. Huys e.a., (1997).
36. Zie: Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2003b).
37. We verwijzen ook naar het Belgisch rapport over de kwaliteit van de arbeid, opgemaakt in 2002.
38. Vandenbrande (2001: 17) bijvoorbeeld wijst erop dat in de EWS het eerder over de kwaliteit van de werkgelegenheid gaat in plaats van over de kwaliteit van de arbeidssituatie.
39. Cantillon (2003).
40. Deze maatregel integreert de vroegere sociale en fiscale bijdragenverminderingen voor werknemers. Door de verminderingen geleidelijker af te bouwen, wil deze maatregel "inkomensvallen" zoveel mogelijk beperken.
41. Dit werd ook opgemerkt in het advies van de Nationale Arbeidsraad en Centrale Raad voor het Bedrijfsleven op het tweede tweejaarlijks verslag (2003: 12).
42. De 'vertijdelijking' deed zich in het Vlaams Gewest zich vooral voor tussen 1994 en de eeuwwisseling en lijkt daarna te stagneren (Loyen, R., 2005: 52).
43. Forrier (2003).
44. Indicatorenbijlage Belgisch strategisch verslag inzake sociale bescherming en sociale inclusie 2006-2008, p. 78.
45. Tijdens de tweede actiedag voor de rechten van uitzendkrachten van het ABVV (2006) werd dit aangekaart.
46. Algemeen Verslag over de Armoede (1994: 206-207).
47. Zie in dit verband onder andere de bijdragen van Leroy (2006) en Van Trier (2004: 313-342).
48. European Anti-Poverty Network (2006).
49. De contractuele arbeidstijd neemt af als gevolg van het toenemende aantal deeltijds werkenden en als gevolg van een verlaging van de standaard werknorm (Vanderweyden, 2000: 21).
50. Glorieux e.a., 2000. Het (laten) presteren van overuren kreeg recent nog een overheidsstimulus. Het Interprofessioneel Akkoord 2005-2006 en de wet van 3 juli 2005 houdende diverse bepalingen betreffende het sociaal overleg (B.S. 17/07/2005) voorzien in een fiscale lastenvermindering voor zowel werkgevers als werknemers indien er overuren gepresteerd worden.
51. Van Gils, S. (2004).
52. Dit vormen twee belangrijke doelstellingen in het – intussen geactualiseerde – Pact van Vilvoorde (<http://www.serv.be/webteksten/Pact%20van%20Vilvoorde%20geactualiseerde%20versie%202005.pdf>).
53. Sels e.a., 2001.
54. We verwijzen in dit verband naar het voorstel van de Europese Commissie over de vrijmaking van de dienstensector (een eerste voorstel werd opgemaakt in 2004; na bespreking in het Europees Parlement volgde een tweede voorstel in 2006) en naar de GATS-akkoorden (Algemeen Akkoord over de Handel in Diensten), dit is het multilateraal akkoord van de Wereldhandelsorganisatie dat de handel in diensten wil vrijmaken.
55. Zo kan het geven van meer autonomie over de eigen taakinvoering leiden tot grotere werkstress indien men geen rekening houdt met eenieders mogelijkheden. Hetzelfde kan zich voordoen indien men een grotere taakvariatie wenst te geven aan werknemers. Dit onderstreept het belang van het garanderen van individuele en collectieve inspraak of met andere woorden van kwaliteitsvolle arbeidsverhoudingen (Huys & Van Hootegem, 1998).
56. In de nulmeting wordt het concept "werkbaar werk" als een alternatief gehanteerd voor de kwaliteit van de arbeid (Bourdeaud'hui e.a., 2004).
57. In tegenstelling tot de PWA-cheques, dat als de voorloper van het dienstenchequestelsel wordt beschouwd. Voor een omschrijving van 'normale' arbeidsvoorwaarden verwijzen we naar Steunpunt armoedebestrijding (2003a: 138-143).
58. Buysens (2005).
59. Het voorbeeld van de sector van de kinderopvang, die in het Vlaams Gewest opengesteld is voor dienstencheques, is in dit opzicht illustratief. De introductie van dienstencheques in deze sector en de openstelling ervan voor commerciële bedrijven stuit op heel wat verzet vanwege het terrein. Dit verzet kwam onder andere tot uitdrukking in het "Platform Solidaire Zorg voor flexibele kinderopvang tegen dienstencheques" (<http://www.acv-online.be/Actueel/Persberichten/Detail/PlatformSolidaireZorg.asp>).
60. Idea Consult (2006). Door het feit dat deze evaluatie enkel een kwantitatief luik bevatten waarbij gebruikt gemaakt is van telefonische enquêtes, is er nood aan meer onderzoek om een diepgaand beeld te verkrijgen over de kwaliteit van de arbeid van de dienstenchequewerknemers.
61. Idea Consult Ibid.
62. Het hoeft weinig betoog dat een hoge arbeidskwaliteit een fundamenteel aspect vormt van het streven naar meer levenskwaliteit.

63. Tom Jones & Jacobs (2006).
64. Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaanonzekerheid en sociale uitsluiting (2005: 66-67).
65. Snick & Robeyns s.d.
66. <http://www.mvovlaanderen.be/>
67. www.armoedebestrijding.be/samenwerkingsakkoord.htm.
68. Nationale Arbeidsraad en Centrale Raad voor het Bedrijfsleven (2006), Economische en Sociale Raad voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.
69. Nationale Arbeidsraad en Centrale Raad voor het Bedrijfsleven (2006).
70. Zie Vlaams Actieplan Armoedebestrijding 2005-2009.

Bibliografie

- ABVV (2006). Tweede actiedag voor de rechten van de uitzendkrachten, Persbericht woensdag 13 september 2006. (<http://www.wvg-sws.be>)
- ACV en ABVV (2004). Persbericht. Het rapport Wim Kok: ABVV en ACV hebben kritiek op dubbelzinnig EVV-standpunt. (<http://www.acv-online.be>)
- Koning Boudewijnstichting, ATD Vierde Wereld België, Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten (1994). Algemeen Verslag over de Armoede
- ATD Vierde Wereld (2004). Arbeid en het recht op participatie. Thematische werkgroep "Arbeid, werkloosheid, sociale zekerheid".
- ATD Vierde Wereld (2005). Bijdrage aan de overleggroep Arbeid en Tewerkstelling. Niet-gepubliceerd document.
- de Beer, P. (2001). *Over werken in de postindustriële samenleving*. Sociaal en Cultureel Planbureau. Den Haag.
- Belgisch strategisch verslag inzake sociale bescherming en sociale inclusie 2006-2008. (http://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/naps_en.htm)
- Belgisch Nationaal Actieplan Sociale Insluiting 2001-2003. (<http://www.mi-is.be/NL/Themes/AB/index.html>)
- Beweging ATD Vierde Wereld en Lutte-Solidarités-Traavail (1998). *Uit de opgelegde inactiviteit raken*. Onderzoeks- en Vormingsinstituut in Menselijke Relaties. Brussel.
- Bollens, J., Cortebeeck, V., Douterlungne, M., et al. (2002). *Evaluatie van de impact van de Europese werkgelegenheidsstrategie in België. Eindrapport*. DULBEA/HIVA. Bruxelles/Leuven.
- Bouquin i.o.v. Attac Vlaanderen en Attac Wallonie-Bruxelles (2004). *Naar een globalisering van de sociale rechten*. (<http://vl.attac.be/article194.html>)
- Bourdeaud'hui, R., Janssens, F., & Vanderhaeghe, S. (2004). *Nulmeting Vlaamse Werkbaarheidsmonitorindicatoren voor de kwaliteit van de arbeid op de Vlaamse arbeidsmarkt 2004*. Sociaal-Economische Raad – STV-Innovatie & Arbeid. Buysens, E. (2005). *Titres services: cheval de Troie du marché*. Politiques, avril 2005. pp. 32-33.
- Cantillon B., Marx I., & De Maesschalck V. (2003). *De bodem van de welvaartsstaat van 1970 tot nu, en daarna, CSB-berichten*. Centrum voor sociaal beleid, UFSIA. Antwerpen.
- Castel, R. (1999). *Les métamorphoses de la question sociale: une chronique du salariat*. Paris, Gallimard.
- Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding (2003). *1993-2003: 10 jaar Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding. Van integratie naar diversiteit*. Brussel
- Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding (2004). *Naar een uitbreiding, Jaarverslag 2003, bijlage B*. Brussel
- De Boyser, K. (2005). Uitgesloten en van de arbeidsmarkt. In J. Vranken, K. De Boyser, & D. Dierckx (2005), *Jaarboek armoede en sociale uitsluiting 2005*. Leuven: Acco.
- Dierckx, Vranken, & De Boyser (2005), "Armoede anno 2005: een nabeschouwing, p. 373-374, in: Vranken, J., De Boyser, K. en D. Dierckx (2005), *Jaarboek armoede en sociale uitsluiting 2005*. Leuven: Acco. pp. 62-71.
- Defeyt, Ph. (2003). *Bel-Insoc-10, Un indicateur d'insécurité sociale en Belgique*, Institut pour un développement durable.
- De Lathouwer, L., & Bogaerts, K. (2002). *De problematiek van de werkloosheidsval*. Rapport in opdracht van VIONA. Antwerpen: Centrum voor Sociaal Beleid.
- Economische en Sociale Raad voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (2006). *Advies betreffende het verslag over bestaanonzekerheid, armoede, sociale uitsluiting en ongelijke toegang tot de rechten*. Brussel
- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- European Anti-Poverty Network (2006). *EAPN position paper: Will Flexicurity meet the needs of people experiencing poverty and social exclusion?* (<http://www.eapn.org>)
- Faniel, J. (2004). *Réactions syndicales et associatives face au contrôle de la disponibilité des chômeurs*, L'année sociale, janvier 2004.
- Federaal Ministerie van Arbeid en Tewerkstelling (2002). *Belgisch rapport over de kwaliteit van de arbeid*. Brussel.
- Forrier A., (2003). Tijdelijke arbeid, employability en training. *Over. Werk Tijdschrift van het Steunpunt WAV, jaargang 13* (3), pp. 184-187.
- Glorieux, I., Koelet S., & Moens, M. (2000). Vlamingen in tienduizend en tachtig minuten: een tijdsbudget-onderzoek. In *Vlaanderen Gepeild. De Vlaamse overheid en burgeronderzoek* (pp. 157-184).
- Heinsius, J. (1998). *Basisboek. Vrijwilligers management*. Utrecht: Dick Coutinho.
- Huys, R., Pollet, I., Van Hootegeem, G., et al. (1997), *Bouwen en schaven aan de kwaliteit van de arbeid. Een handboek*, HIVA/CCHB, Leuven/Brussel.

- Huys, R., & Van Hootegem G. (1998) Kwaliteit van de arbeid: fundamenteel doel of heilig middel? *De Gids op maatschappelijk gebied*. 89, 3, pp. 245-251.
- Idea Consult. *Evaluatie van het stelsel van de dienstcheques voor buurtdiensten en -banen*. Brussel. (<http://meta.fgov.be>)
- Koning Boudewijnstichting (1995). *Algemeen verslag over de armoede*, 432 p.
- Leroy, F. (2006). Werken aan loopbanen. De transitionele arbeidsmarkt als ordeningsmodel? *Over.Werk Tijdschrift van het Steunpunt WAV, jaargang 13* (3), pp. 67-79.
- Loyen, R. (2005). Hoofdstuk 3. Vlaanderen: werkzaam en flexibel. In Steunpunt WAV, *Jaarboek 2001, Statistisch jaarverslag*. pp. 37-66.
- Luyts, B. (2006). Bijdrage aan de overleggroep Arbeid en Tewerkstelling, niet-gepubliceerd document.
- Malfait, D. (2002). Hoofdstuk 17: Kwaliteit van de Arbeid. In Steunpunt WAV, *Jaarboek 2002, Statistisch jaarverslag*.
- Martens, Y. (2006). Onem: le choix des armes. *Journal du Collectif solidarité contre l'exclusion*, 53.
- Nationale Arbeidsraad, Centrale Raad voor het Bedrijfsleven (2004). *Advies over het tweede twejaarlijks verslag van het Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting*. (<http://www.cnt-nar.be>)
- Nationale Arbeidsraad, Centrale Raad voor het Bedrijfsleven (2006). *Advies over het derde twejaarlijks verslag ter bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting*. (<http://www.cnt-nar.be>)
- Palsterman, P. (2004). Contrôle des chômeurs: chasse aux sorcières ou réforme nécessaire. *La revue nouvelle*, 2004, 4, pp. 4-14.
- Peña-Casas, R. (2003). *Liens entre les objectifs et indicateurs des plans d'action emploi et inclusion sociale*, niet-gepubliceerd document.
- Peña-Casas, R., & Latta, M. (2004). *Working poor in the European Union*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Paugam, S. (2000). *Le salarié de la précarité. Les nouvelles formes de l'intégration professionnelle*, Paris, PUF, collection "Le lien social", 2000.
- Sels, L., Van Hootegem, G., De Witte, H., et al. (2002). Flexicurity, made in Belgium. Bevindingen van twee jaar flexibiliteitsonderzoek. In G. Vandenbroucke (Red.), *Verslagboek arbeidsmarktonderzoekersdag 2001*, Steunpunt WAV, Leuven, pp. 401-419.
- Snick, A., & Robeyns, I. (s.d.). *Werktekst over de economie van het sociale en het sociale van de economie. Een denkkader voor de samenwerking tussen sociale economie en commerciële bedrijven*.
- Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2001). *In dialoog, zes jaar na het Algemeen Verslag over de Armoede. Eerste twejaarlijks verslag*, Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding, Brussel.
- Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2003a). *In dialoog, Jaarverslag 2003: Tweede twejaarlijks verslag*, Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding, Brussel.
- Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2003b). *Een andere benadering van armoede-indicatoren, Onderzoek actie vorming*. Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding, pp. 85-112.
- Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2004). *Een bijdrage tot de evaluatie van de wet betreffende het recht op maatschappelijke integratie: nota overhandigd aan de Minister van maatschappelijke integratie*. (<http://www.armoedebestrijding.be>)
- Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2005). *Armoede uitbannen, Een bijdrage aan politiek debat en politieke actie*. Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding. (<http://www.armoedebestrijding.be>)
- Studiegroep duurzame verblijfsstatuten (s.d.), www.wet80.be.
- Tom Jones, P., & Jacobs, R. (2006). *Terra Incognita. Globalisering, ecologie en rechtvaardige duurzaamheid*. Academia Press.
- Vandenbrande, T. (2001). Kwalitatieve vragen bij Europese kwantitatieve doelstellingen. In Steunpunt WAV, *Jaarboek 2001, Statistisch jaarverslag*, pp. 11-22.
- Vandenbroucke, F., & Landuyt, R. (2004). *Denemarken aan de Schelde*. Opinieartikel in De Standaard van 15 maart 2004.
- Vanderweyden, K. (2002). Is er leven zonder werk? *Over minder werken en sociale integratie op de drempel van de eenentwintigste eeuw*. Leuven: Acco.
- Van Gils, S. (2004). *Deeltijdarbeid*. WAV-rapport. Steunpunt WAV. (<http://www.steunpuntwav.be>)
- Van Hootegem, G., & Cambré, B. (2004). Van aalboer tot zwikker. Denken over werk, arbeid en organisatie tussen metaforen en concepten. In G. Van Hootegem, & B. Cambré (Red.) (2004). *Over werk(t) in de actieve welvaartsstaat*. Leuven: Acco. pp. 11-24.
- Van Langendonck, J. (2006). Wat is er echt mis met de sociale zekerheid. *Belgisch tijdschrift voor sociale zekerheid*, 48 (2), pp. 279-290.
- Van Trier, W. (2004). Als transitionele arbeidsmarkten de oplossing brengen, wat is dan het probleem? In G. Van Hootegem, & B. Cambré (2004). *Overwerk(t) in de actieve welvaartsstaat*, Leuven: Acco.
- Vlaams netwerk van verenigingen waar armen het woord nemen en team Armoede van de Vlaamse Gemeenschap (2004). *Eindverslag Vooruitgangs- en toekomstcongres armoede. Recht op werk*, p. 147-159.
- Vlaams Actieplan Armoedebestrijding 2005-2009. Goedgekeurd door de Vlaamse Regering op 25 november 2005.

Vosec (2006). *Waar wil de regering naartoe met laaggeschoolden? Begeleiden naar een duurzame job of winst maken op hun kap?* Perscommuniqué oktober 2006.